

BARBARA BRZEZICKA

Czy mówimy o tym samym? Analiza porównawcza pojęcia „umysł” w wybranych językach europejskich

W refleksji nad naturą i własnościami ludzkiego umysłu warto zatrzymać się nad genezą samego pojęcia umysłu w naszej kulturze, czy też raczej nad genezą słowa „umysł” w różnych językach europejskich, a także nad jego aktualną semantyką. Niniejszy tekst ma na celu ukazanie bogactwa pola semantycznego umysłowości, jak również zasygnalizowanie wpływu języka potocznego na specjalistyczny język filozofii. Omawiane poniżej pojęcia są analizowane z punktu widzenia języka, a przytaczane teksty filozoficzne są przedstawione wybiórczo i mają być jedynie ilustracją omawianych znaczeń, nie zaś analizą filozoficzną. Innymi słowy, praca ta ma odgrywać swego rodzaju służebną rolę wobec filozofii, przedstawiając semantyczną różnorodność związaną z pojęciem umysłu.

Na początku warto krótko przedstawić terminy, które zostawili nam myśliciele mówiący starożytną greką. Jest to nie tylko dobry punkt wyjścia badań nad źródłami pojęcia umysłu, lecz także ważny czynnik w ewolucji semantycznej badanych terminów. Myśl starożytnych Greków zarysowuje źródłową wieloznaczność pojęcia umysłu ludzkiego. Przede wszystkim duchowość człowieka jest rozpatrywana w szerszym kontekście duchowości świata [Platon 1999, s. 679], co miało znaczący wpływ na późniejsze koncepcje duszy i umysłu. Ponadto Platon mówi nie tylko o całości władz mentalnych człowieka, czyli o $\psi\upsilon\chi\eta$, lecz także o specyficznie ludzkiej racjonalności – $\nu\omicron\upsilon\varsigma$. W *Timaiosie* czytamy nawet, że „Bóg (...) złożył rozum w duszy, a duszę w ciele i w ten sposób wszystko zmaistrował, aby wszechświat był jak najpiękniejszy w swej naturze” [Platon 1999, s. 679]. Przykłady te nie wyczerpują oczywiście poglądów Platona, którego w nie mniejszym stopniu interesowała nieśmiertelność duszy, a także aspekt moralny [por. Woyczyński 2000], jednak z językowego punktu widzenia opozycja $\psi\upsilon\chi\eta$ – $\nu\omicron\upsilon\varsigma$ jest szczególnie interesująca.

Porównując współczesne terminy funkcjonujące w językach europejskich, także da się zauważyć powyższe rozróżnienie na „umysł jako duszę” i „umysł jako rozum”. To drugie rozumienie umysłu szczególnie podkreśla element racjonalny jako ten, który wyróżnia człowieka wśród zwierząt, stąd zaczerpnięta od Arystotelesa definicja człowieka jako *animal rationale* [por. Leśniak 1989, s. 76], która w oryginale brzmiała $\xi\omega\nu\ \lambda\omicron\gamma\omicron\nu\ \epsilon\chi\omicron\nu$, czyli nie tyle „zwierzę rozumne”, ile „zwierzę władające mową”. W *Polityce* Arystotelesa czytamy: „Otóż człowiek jedyny z istot żyjących obdarzony jest mową [logosem] (...). Ale mowa służy do określania tego, co pożyteczne czy szkodliwe, jak również i tego, co sprawiedliwe czy też niesprawiedliwe” [Arystoteles 1964, s. 7].

Grecki *λογος*, wywodzący się od czasownika *λεγειν*, jest wieloznaczny, jednak większość jego zastosowań odnosi się do mowy [Mrugalski 2006, s. 23–28], tak więc można powiedzieć, że kluczową cechą ludzkiej umysłowości jest u Arystotelesa zdolność operowania językiem, która jest zarazem władzą sądenia. Język jako narzędzie osądu między prawdą a fałszem pojawia się także w *Hermeneutyce*, natomiast w *Retoryce* mamy do czynienia z logosem perswazyjnym, przy czym nie bez znaczenia jest również jego aspekt etyczny [por. Fattal 2001, s. 19–21].

Z kolei łacińskim tłumaczeniem tego terminu jest *ratio*, rzeczownik wywodzący się od *reor, reri*. Pochodzenie tego czasownika nie jest pewne, jednak większość badaczy [Lalande 1976, s. 877–878] zgadza się, że pierwotna forma praindoeuropejska **re-* (*** znaczy formę rekonstruowaną) odnosiła się do liczenia [Köbler 2000b, s. 140]. Tłumaczenie to wzbogaciło pierwotną semantykę logosu o element „matematyczny”, predefiniując niejako dwa podstawowe narzędzia poznawcze człowieka: język i matematykę.

Spuścizna starożytna zarysowuje tym samym pewne ramy semantyczne, w których mieści się problematyka umysłu: ogólnie pojęta mentalność człowieka (rozumiana też religijnie, jako pierwiastek duchowy będący często cechą nie tylko człowieka, lecz także świata w ogóle), w szczególności zaś jego rozumność, będąca warunkiem poznania, dzięki dwóm podstawowym zdolnościom: użyciu języka oraz operacji matematycznych.

Współczesne terminy odnoszące się do pojęcia umysłu można umieścić w różnych miejscach tego schematu. Po stronie „duchowej” znajdują się francuski *esprit* oraz niemiecki *Geist*. Najbardziej neutralnym terminem jest angielski *mind*. Polski *umysł* zaś należałoby postawić po stronie racjonalnej, podobnie jak wspólne dla wszystkich omawianych języków odpowiedniki *intellectus* i *intelligentia* oraz terminy odnoszące się do rozumu ludzkiego.

Język francuski jest o tyle wyjątkowy, że – w przeciwieństwie do innych języków romańskich – nie zachował łacińskiego rzeczownika *mens*, a jedynie *esprit*, wywodzący się od rzeczownika *spiritus*, który z kolei pochodzi od *spirare* („wiał, oddychać”) i pierwotnie oznacza „powietrze, oddech”, a w konsekwencji „oddech życia” i samo życie [Dolnicki i in. 1925, s. 817, 818]. Etymologia czasownika *spirare* jest nieznaną. Nie wykluczone, że łacińskie *spirare* było po prostu onomatopieją wyrażającą oddychanie.

Termin *esprit* pojawia się w języku starofrancuskim w X wieku, w swoim znaczeniu religijnym (duch, dusza), zapożyczonym z łaciny. W XII wieku pojawiają się znaczenia „boskiego natchnienia”, „ducha świętego” oraz „bytów niematerialnych” (takich jak anioły, demony itp.), a także „zasada świadomości i życia umysłowego” [Dubois, Mitterand, Dauzat 2005, s. 348]. W średniofrancuskim pojawiają się też *esperis* w liczbie mnogiej jako „humory, żywioły, cząstki przenoszące odczucia”, świadczące o silnych wciąż asocjacjiach *esprit* z zasadą życia. Później to znaczenie będzie także użyte przez Kartezjusza. W tej samej epoce mamy też do czynienia z „intelektualizacją” pojęcia. W jednym z XV-wiecznych traktatów medycznych czytamy, że „dusza człowieka znajduje się w sercu, zaś duch życia [*esprit de vie*] leży w mózgu” [ATILF 2003–2005]. Pod koniec XVI wieku pojawiają się też znaczenia „talentu, inteligencji” oraz „władzy sądenia”, a także „istotnej cechy”, na przykład tekstu prawa [Dubois i in. 2005, s. 348]. W XVII stuleciu pojawia się też znaczenie „intencja, chęć” [Dubois, Lagane, Lerond 1971, s. 227]. We współczesnym języku francuskim dalej można zaobserwo-

wać wszystkie te znaczenia, widać jednak stopniowe przybliżanie się semantyki *esprit* do angielskiego *mind*, a także laicyzację pojęcia.

Również niemiecki *Geist* jest tłumaczony częściej jako „duch” niż jako „umysł”. Pochodzi od zachodniogermańskiego rzeczownika *gaista, oznaczającego byt pozaziemski lub konstytucję umysłu, ten z kolei wywodzi się od praindoeuropejskiego czasownika **ghes-d-*, „być poza sobą” [Kluge 2002, s. 340], utworzonego od części **ghe-*, oznaczającej „ziewać” [Köbler 2000a, s. 131]. Widać, że podobnie jak w przypadku *esprit* pierwiastek duchowy kojarzony jest z najbardziej oczywistym przejawem życia, czyli oddychaniem. W języku staro-wysoko-niemieckim rzeczownik *Geist* jest już wieloznaczny. Oprócz „ducha” i „duszy” może oznaczać „serce”, „życie”, a także „wołę” [Köbler 1993, s. 147]. W XIX wieku pojawia się też sens „energia, odwaga”, stosowany podobnie jak w przypadku polskiego terminu „duch” [J. Grimm, W. Grimm 1871].

Wydaje się, że na zastosowanie tego terminu w *Philosophie des Geistes* wpływ miała przede wszystkim filozofia Hegla, który rozumiał „ducha” szerzej niż tylko w kontekście religijnym. Jak pisze Konstanty Bakradze, „Duch zaś stanowi najpełniejszą i najbardziej rozwiniętą formę idei” [Bakradze 1965, s. 132]. Jedną z jego najistotniejszych cech jest wiedza, szczególnie zaś samowiedza [Bakradze 1965, s. 134]. Stąd też określenie nauk humanistycznych jako *Geisteswissenschaften*, funkcjonujące do dzisiaj. Oczywiście nie sposób przedstawić tutaj całości Hegłowskiej filozofii ducha, która była tematem wielu rozpraw filozoficznych [por. Żelazny 2000], jednak opisany aspekt ma znaczący wpływ na rozwój semantyczny tego pojęcia w języku niemieckim. Język ten łatwiej akceptuje także pojęcie duszy w dyskursie naukowym. Przykładem może być centralny w filozofii umysłu *mind-body problem*, który w nomenklaturze niemieckiej funkcjonuje jako *Leib-Seele-Problem*, czyli problem relacji duszy do ciała.

Do tych terminów można dodać jeszcze *Vernunft* i *Verstand* (rozum i rozsądek), pochodzące odpowiednio od czasowników *vernehmen* i *verstehen*. *Nehmen*, „brać”, wywodzi się z pragermańskiego *neman, pochodzącego od praindoeuropejskiego rdzenia **nem-*, który oznaczał „dzielić, brać, porządkować, liczyć” [Köbler 2000a, s. 252]. Widać więc silne powiązanie ze zdolnościami matematycznymi. Z kolei *stehen*, „stać”, wykazuje wyraźną stałość semantyczną, od rdzenia **sta-* przez pragermańskie *standan do form języków współczesnych, na przykład angielskiego *stand* [Köbler 2000b, s. 367]. Przedrostek *ver-*, bardzo wieloznaczny we współczesnym języku niemieckim, wywodzi się z pragermańskiego **fir-*, którego praindoeuropejskim rdzeniem jest **per-*, przyimek mogący oznaczać „do przodu, ponad, na zewnątrz, przez” [Köbler 2000b, s. 73]. Rozumienie więc jest staniem ponad, na zewnątrz rzeczy, umiejętnością nabrania dystansu do poznawanej rzeczywistości (co kontrastuje z angielskim czasownikiem *understand*, który byłby staniem wewnątrz, pomiędzy rzeczami; Onions 1966, s. 959) lub też umiejętnością patrzenia przez (pozory, zewnętrzne oznaki zjawisk). Współczesne zastosowania tych dwóch rzeczowników wydają się nawiązywać do tej etymologii. *Vernunft* jest używany do określenia wyższych władz umysłu, natomiast *Verstand* opisuje w języku potocznym częściej zdrowy rozsądek (który na przykład francuski i angielski umieszczają niejako po stronie zmysłów, mówiąc o *sens commun* czy *common sense*). Oba te terminy funkcjonują również jako techniczne pojęcia filozoficzne, przede wszystkim u Immanuela Kanta, który nadał *Verstand* nowe, odmienne od potocznego znaczenie [por. przypis Roma-

na Ingardena, Kant 2001, s. 27], a także u Hegla [Inwood 1992, s. 42–44]. W obu przypadkach *Vernunft* jest tłumaczony jako *reason* i *raison*, natomiast *Verstand* jako *understanding* i *entendement*, czyli „rozumienie”. Polska nomenklatura jest pod tym względem nieściśła i można zgodzić się z Ingardenem, że powinniśmy czytać *Krytykę czystego rozumu*, a *Verstand* tłumaczyć jako rozum [Ingarden w: Kant 2001, s. 27].

Angielskie *mind* wywodzi się ze staroangielskiego *gemynd*, oznaczającego „pamięć, myślenie, intencję” [Bosworth 1972, s. 375] i pochodzącego od czasownika *gemunan* – „pamiętać”, stworzonego przez prefiksację czasownika *munan*, „myśleć” [Skeat 1994, s. 284]. Praindoeuropejskim rdzeniem tych terminów jest **men-*, oznaczające „myśleć”, które można odnaleźć nie tylko w łacińskim *mens*, lecz także między innymi w greckich *μνησις* (wspomnienie) czy *μαθηματικη (τεχνη)* (matematyka) [Köbler 2000a, s. 212–214].

Najbardziej rozpowszechnionym znaczeniem staroangielskiego *gemynd* była „pamięć” [Bosworth 1972, s. 375]. Określenie to było wręcz zestawiane z innymi częściami duszy ludzkiej, to jest rozumieniem i wolą. Dzisiaj zachowało się jedynie we frazeologii, na przykład w wyrażeniu *to bear in mind*. Poza tym w staroangielskim pojawia się znaczenie „zamiar, intencja”. W średnioangielskim mamy do czynienia z szerszym rozumieniem terminu – *minde* oznacza już nie tylko władzę pamięci, lecz także myśli, sądenia, woli i odczuwania emocji [McSparran 2001]. We współczesnej psychologii termin ten definiuje się jako „całość świadomych i nieświadomych procesów mentalnych”, czyli to, co w języku polskim nazwalibyśmy psychiką.

Polski *umysł* jest rzeczownikiem pochodzącym od czasownika *umyślić*, który z kolei stanowi prefiksację czasownika *myśleć*. Ten ostatni wywodzi się od prasłowiańskiego czasownika **mysliti*, pochodzącego od rzeczownika **myslǫ*. Bezpośrednim etymonem *mysli* jest praindoeuropejskie **mūd^h-slī-*, od czasownika **meud^h*, „uważać na coś, myśleć o czymś” [Boryś 2005, s. 334, 667] lub, według innego autora „chcieć, pożądać” [Köbler 2000a, s. 229]. W innych językach indoeuropejskich możemy odnaleźć tę cząstkę na przykład w gockim *ga-maudjan*, „przypominać”, a także w greckich *μυθος* (Boryś 2005, s. 344) i *μυθησθαι* – „mówić” [Köbler 2000a, s. 229]. Przedrostek *u-*, podobnie jak w prasłowiańskim, oddawał to, co dzisiaj wyrażamy za pomocą przedrostka *od-*, czyli oddzielanie jednej rzeczy od drugiej. Bazą praindoeuropejską było **au-*, znaczące „od, w dół, precz” [Boryś 2005, s. 659]. Widać więc, że jednym z pierwotnych skojarzeń z umysłem ludzkim było dzielenie na mniejsze części, oddzielanie jednych rzeczy od drugich, czyli zdolność analizy, a także wyboru.

Co ciekawe, podobną zasadę można zauważyć w rzeczowniku *rozum*, pochodzącym od prasłowiańskiego **orzumǫ*, które opisywało czynność **orzuměti* (rozumieć), a następnie zostało wtórnie skonkretyzowane. Czasownik **orzuměti* był z kolei utworzony z **uměti*, „wiedzieć, potrafić”, oraz przedrostka **orz-*. Prasłowiański przedrostek **orz(ǫ)*, podobnie jak *u-*, znaczy tyle co „oddzielnie” i pochodzi od praindoeuropejskiego **er-*, „oddzielać”. Z kolei w czasowniku **uměti* odnajdujemy słowiański **umǫ-*, obecny na przykład w języku rosyjskim. Ten wyraz wywodzi się z praindoeuropejskiego **au-mó-*, którego podstawowym morfemem jest **au-*, oznaczające „postrzegać zmysłami, czuć, rozumieć” [Boryś 2005, s. 520, 523, 666].

Warto tutaj zauważyć, że w innych językach czasownik *rozumieć* może być utworzony na odwrotnej zasadzie. Na przykład francuskie *comprendre* pochodzi od łaciń-

skiego *comprehendere*, „ująć razem, opisać, objąć”, w którym przedrostek *com-* znaczy właśnie „razem” [Kumaniecki 2000, s. 91]. W tym wypadku więc rozumienie będzie przede wszystkim umiejętnością syntezy, zbierania razem informacji. Nawiązanie do pierwotnego sensu „obejmowania” pojawia się na przykład u Emmanuela Lévinasa, który pisze o tym, że człowiek myślący wchodzi w dyskurs i jest obejmowany (*comprendre*) przez myśl [Lévinas 2000, s. 69].

Polski termin *umysł* ma nieco uboższą historię niż jego odpowiedniki w innych językach, przede wszystkim dlatego, że początkowo na określenie władz poznawczych człowieka używano głównie rzeczownika *myśl*. W staropolskim *myśl* była używana na określenie rozumu, umysłu, pamięci, a także świadomości [Urbańczyk, Kuraszkiewicz 1963–1965, s. 372]. Zastosowanie to można było zaobserwować jeszcze na początku XX wieku, kiedy to *myśl* lub *umysł* zestawiano z uczuciami i wolą [Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki 1902, s. 1086]. Innym interesującym znaczeniem zarówno terminu *umysł*, jak i *rozum* jest „sens, znaczenie”, obecne już w staropolszczyźnie [Urbańczyk, Kuraszkiewicz 1977–1981, s. 21; Boryś 2005, s. 667]. Po raz kolejny więc widać powiązanie z fenomenem języka. Ponadto w XIX wieku *umysł* jest definiowany m.in. jako „to, co umyślono”, czyli zamysł, zamiar [Karłowicz i in. 1902, s. 1086].

Analogiczne terminy *intelekt* i *inteligencja*, funkcjonujące we wszystkich omawianych językach, pochodzą od imiesłowów, odpowiednio biernego i czynnego, łacińskiego czasownika *intellegere* [Dubois i in. 2005, s. 515], znaczącego „rozdzielać, pojmować, rozumieć”, a także „sądzić, myśleć, wyobrażać sobie” [Dolnicki 1925, s. 432]. Przedrostek *inter-* pochodzi od przyimka *intus*, od greckiego *εντος*, „wewnątrznie, w środku” [De Roquefort 1829, s. 28]. Z kolei praindoeuropejskim rdzeniem jest **en*, znaczące „w, w środku” [Köbler 2000a, s. 41]. Czasownik *legere* znaczył przede wszystkim „zbierać, wybierać”, a także „czytać” [Dolnicki 1925, s. 480], i pochodził od greckiego *αλεγειν*, „uważać na coś, troszczyć się o coś” [Kluge 2002, s. 444]. Praindoeuropejski rdzeń **leg-* oznaczał pierwotnie „zbierać”, jednak wśród wyrazów pochodnych można znaleźć między innymi grecki *λογος* [Köbler 2000a, s. 117]. Tak więc *intellegere* jest postawą człowieka poznającego, znajdującego się wewnątrz świata, rozumiejącego różnice między jego elementami, a zarazem potrafiącego je połączyć w spójną całość, niczym poszczególne znaki tekstu.

Rzeczownik *intellectus* oznaczał w łacinie klasycznej „pojmowanie, rozumienie, pojęcie znaczenia” [Dolnicki 1925, s. 480]. W języku francuskim *intellect* pojawił się w XIII wieku i początkowo znaczył „rozumienie, porozumienie” [Dubois i in. 2005, s. 523], a dopiero później władzę umysłową człowieka. Widać tu więc istotną rolę komunikacji międzyludzkiej w aktywności umysłowej. Niemiecki *Intellekt* pojawia się dopiero w XIX wieku [Kluge 2002, s. 444] ze znaczeniami „umysł, rozsądek, zdolność poznawcza”, które funkcjonują do dzisiaj. W języku angielskim *intellect*, oprócz funkcjonowania jako synonim *mind*, określa zdolności umysłu, szczególnie zaś zdolności wyższego rzędu. Można tu zaobserwować analogię z greckim rozumieniem duszy (obejmującej całość psychiki podobnie jak *mind*) i jej części rozumnej (odpowiadającej za myślenie racjonalne, typowo ludzkie). Z kolei współczesny słownik języka polskiego definiuje *intelekt* jako „całokształt wiedzy i zdolności umysłowych człowieka”, czyli synonimicznie do *umysłu*.

Łaciński imiesłów *intellegens* był używany rzeczownikowo, w znaczeniu „tego, który się na czymś zna, rozumie”, zaś *intelligentia* (*intellegentia*) oznaczała „zdolność pojmowania, rozumienie, rozum, przenikliwość” lub samo „zrozumienie, świadomość, znajomość”, jak również „pojęcie, wyobrażenie” [Dolnicki 1925, s. 480]. W języku średniofrancuskim, a także później rzeczownik *intelligence*, poza sensem łacińskim, oznaczał, podobnie jak *intellect*, „zrozumienie, porozumienie” [ATILF 2003–2005]. W języku niemieckim rzeczownik *Intelligenz* jest abstrakcją przymiotnika *intelligent*, funkcjonującego od XVIII wieku, jednak dopiero od wieku XX jest powszechnie używany [Kluge 2002, s. 444]. Angielski rzeczownik *intelligence*, poza swoim podstawowym znaczeniem znanym nam z języka polskiego, może też określać informację lub wymianę informacji, a w konsekwencji także wywiad.

Na zakończenie warto jeszcze wspomnieć o rzeczownikach *raison* i *reason* w językach francuskim i angielskim, które tłumaczymy jako „rozum”. Oba wywodzą się z łacińskiego *ratio*, oznaczającego pierwotnie „rachunek, wnioskowanie, motyw” [Dubois i in. 2005, s. 836], i w dużym stopniu zachowały do dzisiaj takie znaczenia, jak „powód, przyczyna”, „racja” (szczególnie we francuskim wyrażeniu *avoir raison*), a także „myśleć logicznie, wnioskować” (czasownik *to reason*).

Poruszając się w gąszczu kolejnych terminów związanych z pojęciem umysłu, trudno jest całkowicie wyczerpać temat. Niemniej jednak, przy całej różnorodności, którą odnajdujemy w etymologii i ewolucji semantycznej omawianych terminów, można dostrzec pewne punkty wspólne, które zaskakująco dobrze wpisują się w problematykę filozofii umysłu.

Na początek warto zauważyć, jak adekwatne było rozróżnienie Platona na duszę i jej część racjonalną. Jak widać, omawiane języki „potrzebują” z jednej strony pojęcia ogólnego opisującego całość zjawisk mentalnych, które najlepiej oddaje angielskie *mind*. W dzisiejszej filozofii analitycznej to semantyka tego właśnie rzeczownika definiuje problematykę umysłu. Z drugiej strony istnieje potrzeba pojęcia węższego, opisującego typowo ludzkie mechanizmy poznawcze. Tutaj pojawia się na przykład niemiecki *Vernunft* lub łaciński *intellectus*. Ten ostatni często pozwala na wypełnienie luki semantycznej, którą można zilustrować pytaniem ucznia: „Jak jest umysł po francusku/niemiecku?”. Dla nauczyciela języka odpowiedź nie będzie oczywista, a *esprit* czy *Geist* (których pierwszym tłumaczeniem jest „duch”) naturalnie uzupełni on terminem *intellect* lub *Vernunft*.

Kolejnym elementem, który odnajdujemy już w starożytności, jest poznanie, a szczególnie jego dwa podstawowe człony: język i matematyka. Język pozwala nam opisywać i interpretować świat. Nieprzypadkowo czasownik *rozumieć* prawie zawsze wiąże się z rozumieniem obcego języka. Co więcej, umysłem interpretujemy rzeczywistość, dzięki niemu potrafimy *comprehendere* – zebrać razem informacje. Świadczy o tym też częste rozróżnienie ducha i litery tekstu. Dzięki pracy umysłowej potrafimy odnaleźć w tekście jego właściwy sens. Istotna jest też rola komunikacji międzyludzkiej, intelekt jest narzędziem, za pomocą którego porozumiewamy się z innymi. Z kolei matematyka pozwala nam odnaleźć się w świecie, stać w jego środku (*understand*), a zarazem zdystansować się (*verstehen*) i rozdzielić, porównać i ocenić jego elementy („roz-umieć”). Ponadto we wszystkich omawianych językach można znaleźć znaczenia dotyczące wiązania informacji w związku przyczynowo-skutkowe, dedukcji logicznej i oceny.

Bardziej pobocznie i współcześnie głównie we frazeologii, niemniej jednak często, pojawiają się znaczenia związane z ludzką wolą, które także mają swoje źródło w starożytnej Grecji. *To have something on one's mind*, *mieć umysł* (zamysł), *Ne pas avoir l'esprit à quelque chose...* We wszystkich tych wyrażeniach umysł jest ośrodkiem woli, władzą podejmowania decyzji, co przychodzi na myśl problem przyczynowania mentalnego, z którym boryka się filozofia umysłu.

Ponadto *duch*, *umysł* i ich odpowiedniki w innych językach często są metaforycznie używane jako „zasada, istota” (tekstu, prawa itp.). Zastosowanie to wypływa z pierwotnego znaczenia ducha, tj. „zasady życia”, jednak może świadczyć też o rozumieniu umysłu jako centralnego mechanizmu ludzkiego postępowania.

Biorąc udział w międzynarodowej dyskusji na temat umysłu, warto jednak pamiętać o różnicach semantycznych istniejących między różnymi językami europejskimi (nie mówiąc już o językach nieindoeuropejskich). Oczywiście dzisiejsza nomenklatura jest zdominowana przez język angielski i to jego semantyka określa pojęcia, którymi operujemy, jednak dobrze jest pamiętać o różnicach wpływających z naszych języków ojczystych.

Specyficznie francuski *esprit*, oznaczający zarówno „umysł”, jak i „ducha” (jednak w tym drugim sensie w dużo mniejszym stopniu powiązany z religią niż na przykład w języku polskim), pozwolił na przykład na ukucie takich pojęć, jak *esprit faibles* (umysły słabe) i *esprit forts* (umysły silne), które rozróżniają ludzi niezdolnych do myślenia na wyższym poziomie i łatwo poddających się sugestii oraz tych, którzy dzięki władzom swojego umysłu potrafią racjonalnie ocenić rzeczywistość. *Esprit forts* były też często określeniem ateistów [Lalande 1976, s. 301]. *Esprit* przychodzi na myśl przede wszystkim siłę ludzkiej umysłowości, w opozycji do natury, a także do religii.

Charakterystyczną cechą języka niemieckiego będzie natomiast swoisty uniwersalizm pojęć: *Geist*, *Seele* czy *Vernunft*. W filozofii niemieckiej *duch*, czy też *umysł*, jest bardzo często postrzegany jako duchowa zasada świata. Wystarczy wspomnieć romantyczną „duszę świata”, Hegłowskiego ducha czy pojęcie ducha w filozofii Maksa Schelera [por. Scheler 1987, s. 41–149]. Również Kantowski rozum jest raczej zasadą poznania niż własnością jednostek [por. Goldmann 1967]. W każdej z tych filozofii element umysłowy jest postrzegany w oderwaniu od człowieka indywidualnego, działa niejako „o poziom wyżej”.

W języku angielskim wyraźnie dominującym terminem jest *mind*, wystarczająco szeroki i zarazem neutralny ideologicznie. Pozbawiony konotacji religijnych, pozwala na opisywanie całości ludzkiej psychiki bez odnoszenia się do duszy czy ducha. Dlatego też polscy tłumacze *mind-body problem* wybrali termin *problem psychofizyczny*, jako że dotyczy on nie tylko racjonalnych decyzji, lecz także reakcji ciała na emocje i uczucia. Brak dokładnego odpowiednika *mind* w innych językach często rekompensuje używanie przymiotnika „mentalny”.

Wreszcie polski *umysł*, który sytuuje się w racjonalnej części ludzkiej duszy. Brak ogólniejszego określenia rekompensujemy sobie grecką *ψυχη* i terminologią od niej pochodzącą (jak widać w omawianym wcześniej tłumaczeniu). Inną cechą charakterystyczną naszego języka jest powiązanie w pojęciu „rozum” zdolności logiczno-matematycznych ze zdrowym rozsądkiem i tak zwaną wiedzą naiwną, nazywaną często „chłopskim rozumem”.

Jak łatwo zauważyć, naszą kulturę cechuje pewne wspólne pojęcie umysłu ludzkiego, jednak każdy język prezentuje je w nieco odmienny sposób. Wydaje się, że nie należy o tym zapominać, zajmując się problematyką umysłu, która jest zdominowana przez język angielski. Skonfrontowanie terminu „umysł” z jego odpowiednikami w innych językach z pewnością poszerza spektrum i pozwala wzbogacić refleksję filozoficzną.

BIBLIOGRAFIA

- Arystoteles (1964). *Polityka*, tłum. L. Piotrowicz. Warszawa: PWN.
- ATILF/Équipe „Moyen français et français préclassique” (2003–2005). *Dictionnaire du Moyen Français (DMF). Base de Lexiques de Moyen Français (DMF1)* [dostęp: 12–03–2009] Dostępne w Internecie: <<http://www.atilf.fr/blmf/>>
- Bakradze K. (1965). *Filozofia Hegla. System i metoda*, tłum. Z. Kuderowicz. Warszawa: PWN.
- Boryś W. (2005). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Bosworth J. (1838–1972). *An Anglo-Saxon Dictionary, based on the manuscript collections of the late Joseph Bosworth*, Eds. T. Northcote Toller and Alistair Campbell. Oxford: Oxford University Press.
- De Roquefort J.B.B. (1829). *Dictionnaire étymologique de la langue française, où les mots sont classés par familles*. Paris: Decourchant.
- Dolnicki J. i in. (1925). *Słownik łacińsko-polski do użytku szkół średnich*. Lwów: Książnica-Atlas.
- Dubois J., Lagane R., Lerond A. (1971). *Dictionnaire du français classique*. Paris: Larousse.
- Dubois J., Mitterrand H., Dauzat A. (2005). *Le Grand Dictionnaire Etymologique et Historique du français*. Paris: Larousse.
- Fattal M. (2001). *Logos: między Orientem a Zachodem*, tłum. K. Pachniak, M. Olszewski. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Goldmann L. (1967). *Introduction à la philosophie de Kant*. Paris: Gallimard.
- Grimm J., Grimm W. (1871). *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig [dostęp: 12–03–2009] Dostępne w Internecie: <<http://germazope.uni-trier.de/Projects/WBB/woerterbuecher/dwb/>>
- Inwood M. J. (1992). *A Hegel dictionary*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Hartman J. (2004). *Słownik filozofii*. Kraków: Zielona Sowa.
- Kant I. (2001). *Krytyka czystego rozumu*, tłum. R. Ingarden. Kęty: Antyk.
- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. (1902). *Słownik języka polskiego*, t. II. Warszawa: Drukarnia „Gazety Handlowej”.
- Kluge F. (2002). *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Köbler G. (1993). *Althochdeutsches Wörterbuch* [dostęp: 12–03–2009] Dostępne w Internecie: <<http://www.koeblergerhard.de/ahdwbin.html>>
- Köbler G. (2000a). *Indogermanisches Wörterbuch*, t. 2 [dostęp: 12–03–2009] Dostępne w Internecie: <<http://www.koeblergerhard.de/idgwbhin.html>>
- Köbler G. (2000b). *Indogermanisches Wörterbuch*, t. 3 [dostęp: 12–03–2009] Dostępne w Internecie: <<http://www.koeblergerhard.de/idgwbhin.html>>
- Kumaniecki K. (2000). *Słownik łacińsko-polski*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN.
- Lalande A. (1976). *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Leśniak K. (1989). *Arystoteles*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Lévinas E. (2000). *Totalité et Infini. Essai sur l'extériorité*. Paris: Librairie Générale Française.

- McSparran F. (2001). *Middle English Dictionary*. Michigan: University of Michigan. [dostęp: 12-03-2009] Dostępne w Internecie: <<http://quod.lib.umich.edu/m/med/>>
- Mrugalski D. (2006). *Logos. Filozoficzne i teologiczne źródła idei wczesnochrześcijańskiej*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Onions C.T. (1966). *The Oxford Dictionary of English Etymology*. Oxford: Clarendon Press.
- Platon (1999). *Dialogi*, t. II, tłum. W. Witwicki. Kęty: Antyk.
- Scheler M. (1987). *Stanowisko człowieka w kosmosie* [w:] *Pisma z antropologii filozoficznej i teorii wiedzy*, tłum. S. Czerniak, A. Węgrzecki. Warszawa: PWN.
- Skeat W.W. (1994). *The Concise Dictionary of English Etymology*. Ware: Wordsworth Editions.
- Urbańczyk S., Kuraszkiewicz W. (1963–1965). *Słownik staropolski*, t. 4. Kraków: PAN.
- Urbańczyk S., Kuraszkiewicz W. (1977–1981). *Słownik staropolski*, t. 8. Kraków: PAN.
- Woczyński B. (2000). *O rozwoju poglądu Platona na duszę*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- Żelazny M. (2000). *Hegłowska filozofia ducha*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.

